

КОНТЕКСТОВА ЗАВИСИМОСТ НА ГРАМАТИЧЕСКИТЕ КАТЕГОРИИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Красимира Алексова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

Резюме. В настоящата работа се изследва влиянието на контекста и/или ситуацията върху реализацията на именните и глаголните категории в съвременния български език. Тези случаи се разглеждат като контекстово ограничаване, реализация на блокираща стратегия или като синтагматична неутрализация на признак или признаци, върху които се базира дадена граматическа категория. Представени са случаи на контекстово ограничаване на именните категории число и неопределеност/определеност и на глаголните категории число, вид, залог, наклонение, евиденциалност и презумптивност. Доказва се, че не е възможно ограничаването на категориите лице, род и статус (положителни – отрицателни глаголни форми).

Ключови думи: *именни граматически категории, глаголни граматически категории, контекст, ситуация, контекстово ограничаване, блокираща стратегия, синтагматична неутрализация*

Въведение

В настоящата работа се интересуваме от влиянието на контекста и ситуацията върху реализацията на граматическите категории в съвременния български език. Смятаме, че граматическите категории в нашия език са зависими от контекста във висока степен, макар че граматическите категории са облигаторни определители на думата. Обект на изследване тук са граматическите категории на имената и глагола в съвременния български език. Конкретен предмет е контекстовата зависимост на граматическите категории, която води до появата на един член на граматическата категория – немаркирания или по-малко маркирания, вместо друг – маркирания или по-силно маркирания с граматическа семантика член на граматическата категория.

Облигаторността е явление, за което говори Р. Якобсон, пишейки: „Основното различие между езиците се състои не в това кое може ли не може да бъде изразено, а в това какво е длъжен или не е длъжен да съобщи говорещият“ (Якобсон / Jakobson 1985: 233). Ю. Маслов също изяснява същността на облигаторността: „Ако в един език дадено семантично различие се е оформило в граматическа категория, то езикът в сферата на действие на тази категория вече не може да остави неизразено това различие. Длъжни сме да използваме граматическата категория във всички случаи на употреба на „подвластните“ ѝ думи, т.е. длъжни сме да избираме една от грамемите на тази категория всеки път – дори там, където за смисъла различието между съответните значения не е съществено“ (Маслов / Maslov 1978: 26). Облигаторността се свързва с автоматизъм в процеса на пораждане на изказването за разлика от целенасоченото внимание към смисловото съдържание на изказването от страна на говорещия (вж. напр. у Байби и др. / Bybee et al. 1994: 299 – 300). Важното в случая е да се подчертае, че облигаторен е изборът на член от граматическата категория при появата на дадена семантика, която се кодира граматически в съответния език.

В свои изследвания Вл. Плуногян сочи, че облигаторността¹ е градуална характеристика на граматическите категории (Плуногян / Plungian 2011: 60). Това е резултат от историческия развой, в който граматическите категории не възникват изведнъж, а се наблюдава дълго развитие, в резултат от което съществуват „повече граматически“ и „по-малко граматически“ явления (Плуногян / Plungian 2011: 60). За степени на изява на облигаторността споменава и Касевич (Касевич / Kasevich 2006):

¹ За облигаторността на граматическите категории В. Плуногян пише преди това в друга своя монография (Плуногян 2003: 106 – 133).

случаи, когато при даден клас съответните значения не могат да останат неизразени и поради това винаги биват употребявани специални формални средства; случаи, в които значението е задължително, но специалните формални средства не са obligatorни за всеки конкретен случай, защото съответната семантика може да се предаде от контекста; случаи, в които в контекста се наблюдава неутрализация на граматическото значение, когато информацията по даден признак става несъществена (Касевич / Kasevich 2006: 496). Кр. Леман подчертава, че obligatorността не е абсолютна и че в едни контексти нещо е obligatorно, в други е опционално, а в трети е невъзможно (Леман / Lehmann 1982/1995).

В. Плуноян концентрира вниманието си върху четири случая на отклонения от прототипичната граматическа категория. Тях ученият назовава „граматическа периферия“: „неморфологично изразяване на граматически значения; регулярни, но неobligatorни морфологични значения („квазиграмеми“); случаи на имплицативна реализация на грамеми; ограничено (или частично) obligatorни значения“ (Плуноян / Plungian 2011: 61). Като неграматични граматически показатели В. Плуноян сочи спомагателните глаголи и частиците. Това се отнася до композираните глаголни форми в съвременния български език. Към феномена „частична obligatorност“ ученият присъединява и случаите, в които граматическите показатели не се явяват, а значението се реализира с други средства (Плуноян / Plungian 2011: 75). Точно тези случаи са във фокуса на нашия интерес – когато под влияние на контекста или ситуацията не се явява очакваният граматически показател, т.е. появява се немаркираният член или по-малко маркираният член на категорията от гледна точка на теорията на граматическите опозиции. Случаите на неobligatorност под влияние на контекста се дефинират като „контекстова вытеснимость“ (вж. и Даниел, Плуноян / Daniel, Plungian 1996), което предаваме с българското терминологично название „контекстово ограничаване“.

Когато говори за сфери на действие на obligatorността, Ю. Князев разграничава два вида obligatorност: категориална и семантическа. Втората според учения се реализира в слабо граматикализирани зони. Семантическата се наблюдава при случаите на факултативност в изолиращите езици и напр. в аглутинативния турски език (Князев / Knyazev 2007: 30–33). Г. Герджиков в своя лекционен курс за магистри също разглеждаше факултативността в аглутинативните езици. Тя се реализира, когато контекстът и ситуацията са изразили дадено значение, което се носи и от граматически показатели. Тогава те са факултативни и представляват синтактични определители на думата. За разлика от тях морфологичните определители са obligatorни, независимо дали контекстът и/или ситуацията са изразили значението, носено от тях. Трябва обаче да се отчетат случаите на синтагматична (контекстова) неутрализация, от които се интересуваме тук.

Отношенията между граматическите категории и контекста могат да се разгледат като вид стратегии. Е. Горбова представя два вида стратегии: партньорска и блокираща, и ги прилага към аспектуалността в испанския език (Горбова / Gorbova 2007). Под блокираща стратегия тук ще се разбира блокиране на формалното изразяване на една грамема, а като партньорска стратегия между граматическата категория и контекста се възприемат случаите, когато и контекстът, и граматическата категория изразяват едно и също значение. В този случай контекстът и/или ситуацията подпомагат граматическия показател в изразяването на дадено значение. Това често се наблюдава в съвременния български език при конклузива и дубитатива (за дубитатива вж. Алексова / Aleksova 2023).

В следващите части коментираме контекстовата зависимост на именните и на глаголните категории в съвременния български език. Примерите, с които си служим, са извлечени от интернет и от няколко електронни корпуса на българския език – всички те са представени в **Източници** в края на тази работа.

Контекстовата зависимост на граматическите категории в съвременния български език

Контекстова зависимост на именните граматически категории

В тази част се интересуваме от контекстовата зависимост на реализацията на именните граматически категории. Това са категориите род, число и неопределеност / определеност в съвременния български език.

В пример (1) се наблюдава появата на единствено вм. очакваното мн. ч. на съществителното от м. р. след наречието *много*. Подобни употреби са рядкост, срещат се относително по-често в контексти като „*Много догат, много чудо!*“. От гледна точка на теорията на граматическите опозиции в (1) се наблюдава синтагматична (контекстова) неутрализация на признака „множественост“, при което единственото число е заменило множественото под влияние на изявата на признака множественост чрез наречието *много*.

(1) *Имаше много догат, достатъчно за храна и кисели краставички.*² (<https://tomathouse.com/4/tomat-fakel.html>), 16.10.2023 г.

Не бяха открити случаи на поява на един вм. друг граматически род, когато не става дума за граматическа транспозиция. Този факт според нас е свързан с произхода на категорията, в основата на която е заложено половото противопоставяне.

За разлика от това бяха открити редица ситуации, в които немаркираните недетерминирани форми заместват детерминирани. Този случай може да се дефинира и като контекстово ограничаване или блокираща стратегия. След показателни местоимения се употребяват единствено нечленувани форми, напр. *тази жена, този мъж, това дете*. Това е случай на задължителна синтагматична неутрализация в съвременния български език, която е продиктувана от факта, че и показателните местоимения, и определителният член произхождат от един и същи вид местоимения в старобългарския език. Неопределените форми се явяват и след всички видове местоимения, употребени като съгласувани определения, напр. *моята стая, някоя жена, някакво дете, никакви столове, всички маси*, а и във всички случаи на прилагателни и причастия като определения, напр. *красивата картина, влезлите студенти, наказаните ученици*. Това е детерминирано от мястото на определителния член в края на първия елемент в именната група. Определителен член не се използва и при лични имена на лица³ и животни. В случая не контекстът, а лексикалната семантика определя блокирането на членуването.

Контекстова зависимост на глаголните граматически категории

В тази част разглеждаме контекстовата реализация на глаголните категории в съвременния български език: вид, време, лице, род, число, залог, наклонение, евиденциалност, презумптивност и статус. Аналогично с именните категории, не е възможно ограничаването от контекста и ситуацията на категорията род в композирани глаголни форми, съдържащи причастие, изменящо се по род. Според нашите проучвания категорията лице също не се подлага на ограничаване от контекста и/или ситуацията. Причината за това според нас се дължи на факта, че с лицето на глагола се изразяват участниците и неучастниците в акта на комуникацията, а заместването на един член с друг би нарушило разпознаването на участниците и неучастниците в общуването.

Категорията вид на глагола може да бъде зависима от контекста и ситуацията. Тогава се реализира синтагматична неутрализация според теорията на граматическите опозиции и немаркираният с признака „комплексност, цялостност“ несв. в. замества св. в. В този случай несвършеният вид се явява в своето родово значение, аloseмантичен вариант. Пример (2) онаглеждава тези случаи на контекстово ограничаване. В него формата от несв. в. *обяснява* е заменила *обясни* от св. в. Въпреки че при неутрализацията не се наблюдава стилистичен ефект, в този вид синтагматична неутрализация се получава акцент върху продължителността на действието.

(2) *Начините са 2 или Гешев и подчинените му се задействат или Хърсев тинва короната и отива да обяснява на св. Петър за банковите си дела...*
(<https://www.investor.bg/a/461-bloomberg-tv/316256-emil-harsev-balgariya-navigira-dobre-v-krizata>), 16.10.2023 г.

Този случай на контекстово ограничаване е толкова чест в съвременния български език, че не предизвиква никакви специфични реакции у слушащия.

² Във всички примери от интернет са запазени правописът, пунктуацията и оформянето в оригинала.

³ Разбира се, че отчитаме наличието на членуване на лични имена в устната комуникация от типа на *Марията е много весела, Маята е досадна*.

Реализацията на категорията време е често зависима от контекста и/или ситуацията. Както е известно и от други изследвания (Алексова 2018), сегашно време като немаркирано по признаците „индиректност“, „результативност“ („перфектност“), „предходност“ и „следходност“ може да замества всички времена, стига контекстът и/или ситуацията да са изразили същите значения.

В (3) контекстът чрез глаголната форма в бъдеще в миналото *щеше да дойде* е изразил, че става въпрос за минали действия, които са следходни спрямо миналия момент, т.е. изразил е признаците „результативност“ и „следходност“. Поради това логически подходящото бъдеще предварително време в миналото *щеше да е хрумнало* е заменено от имперфекта *хрумнаше*. При анкети в подобни изречения бъдеще предварително време в миналото почти не е избрано от списъка с възможни форми. А при коментари със студенти те споделят, че това е нетипичен случай, макар че е логически изискващият се. Във френския език е задължително да се избере миналият кондиционел в темпорална употреба.

(3) *Но той щеше да дойде, когато му **хрумнаше**, и щеше да се отнесе към нея като към предмет.* (<https://nemaloknig.net/read-62145/?page=76>), 17.10.2023 г.

От гледна точка на теорията на граматическите опозиции в случая става въпрос за синтагматична неутрализация на признаците „результативност“ и „следходност“, поради което имперфектът е заменил бъдеще предварително време в миналото. Формата *щеше да дойде* е изразила „индиректност“, а логиката показва, че първо е хрумването, а след това идването, поради което е възможно признакът „результативност“ да бъде неутрализиран в дадения контекст и да се яви нерезультативното индиректно време (имперфектът) вместо резултативното индиректно следходно време (бъдеще предварително време в миналото).

Контекстово ограничен може да бъде признакът „результативност“, който се носи от контекста – първо е хрумването, после е идването. В този случай бъдеще предварително време в миналото, което е логически изискващото се, бива заменено от бъдеще време в миналото, както е в (4).

(4) *Но той щеше да дойде, когато **щеше да му хрумне**.*

Друга възможност е бъдеще предварително време в миналото да бъде заменено от бъдеще предварително време поради неутрализация на признака „индиректност“, който е изразен от формата *щеше да дойде*. Тогава изречението ще има вида в (5). Това също е възможност, която при разговор със студенти е сочена за рядко възможна.

(5) *Но той щеше да дойде, когато **ще му е хрумнало**.*

На контекстово ограничаване може да бъдат подложени едновременно признаците „индиректност“ и „следходност“. И двата са изразени в контекста – „индиректност“ чрез формата за бъдеще време в миналото *щеше да дойде*, а „следходност“ от логиката на подреждане на действията идване и хрумване. Тогава е възможно да се яви перфект вместо логически обусловеното бъдеще предварително време в миналото – вж. (6).

(6) *Но той щеше да дойде, когато му **е хрумнало**.*

Контекстово блокирани могат да бъдат едновременно признаците „результативност“ и „индиректност“ – първият поради логиката на действията, вторият поради изразеността му от бъдеще време в миналото *щеше да дойде*. Тогава в подчиненото изречение ще се яви бъдеще време – *ще хрумне*. При всички случаи от (4) до (8) не се променя видът на глагола.

(7) *Но той щеше да дойде, когато **ще му хрумне**.*

Едновременно могат да бъдат ограничени три признака: „индиректност“, „следходност“ и „результативност“. Тогава вместо логически подходящото бъдеще предварително време в миналото се явява сегашно време, което не носи тези признаци – вж. (8). Това е вариантът, който най-често се избира от анкетираните.

(8) *Но той щеше да дойде, когато му **хрумне**.*

Както става ясно от примери от (4) до (8), блокиращата стратегия може да се изрази в ограничаване на три признака в различни техни комбинации по един, два или три признака: „индиректност“,

„следходност“ и „результативност“. Това би било дефинирано като „контекстово ограничаване“, а в теорията на граматически опозиции ще бъде определено като синтагматични неутрализации.

Налични са и блокиращи контексти при категория залог в съвременния български език. Когато контекстът е изразил някое от значенията на трите залога – деятелен, възвратен и страдателен, е възможно възвратният залог да замени страдателния, но не деятелният да се яви вм. страдателния. В (9) формата *се наказва* е употребена вместо *бива наказвано* поради логическата изразеност на признака насоченост на действието към глаголният субект (Г. Герджиков назовава този признак „центростремителност“, а ние предпочитаме „субектонасоченост“).

(9) *Пиратското ползване на парно по принцип се наказва, като на абоната се начислят такси от началото на отоплителния сезон.* (Български национален референтен корпус)

При реализацията на категорията евиденциалност на глагола в съвременния български език също могат да бъдат наблюдавани ограничавания на признаци под въздействие на контекста и/или ситуацията. Това се реализира в подчиненото изречение. Напр. в (10) в непряката реч е използвана индикативната форма за бъдеще време *ще отваря*. От въвеждащото изречение (*че той казал*) и от главното изречение (*Тя чула*) става ясно, че се предава чужда реч поради употребата на преизказните аористни форми *казал* и *чула*. Използването на преизказната форма *щял да отваря*, комбинирано с глагола за речева дейност и преизказните форми в главното и подчиненото изречение, води до подчертаването на факта, че се препредава чужда информация, което довежда до ефекта на известно разграничаване на говорещия от достоверността на предаваното.

(10) *Тя чула, че той казал, че ще отваря нова група за начинаещи през септември.* (<https://m.facebook.com/photo/?fbid=983456906337142&set=a.729807618368740>), 17.10.2023 г.

Дори във въвеждащото и в главното изречение да не са употребени преизказни форми, отново в непряката реч от подчиненото изречение може да бъде използвана индикативна форма от плана на миналото. Тя по най-неутрален начин предава чуждо изказване в непряката реч. Според теорията на граматическите опозиции в този случай е подложен на синтагматична неутрализация признакът „преизказност“.

В непряката реч при времена от плана на миналото може вместо преизказните форми да се явят конклузивните – вж. (11). В този случай *е щял да паркира* е употребено вместо *щял да паркира*. Причината е, че при синтагматичната неутрализация на признака „преизказност“ се получава интегрираният признак „индиректна информация“, представляващ обединение на признаците на ренаратива и конклузива. От (11) и (12) се вижда, че дори да няма преизказна форма във въвеждащото изречение, глаголът за речева дейност е достатъчен, за да се реализира блокираща стратегия.

(11) *Каза, че е щял да паркира горе на надлеза, зад библиотеката.* (Български национален корпус)

(12) *Той ми каза, че щял да се върне, за да ме види, но и ти обеща, че ще наминаваш...* (Български национален корпус)

В (13) в подчиненото изречение *за да се присъединят* към тях за следобедния чай е употребена индикативната сегашна форма *присъединят*, а не ренаративната презентна форма *присъединели*.

(13) *Тя ги увери, че останалите гости скоро щели да се върнат, за да се присъединят към тях за следобедния чай, сервиран както обикновено без излишни формалности в малкия салон до зимната градина.* (Български национален корпус)

Конклузивът също може да бъде заменен от индикатива. Според теорията на граматическите опозиции в случая се неутрализира признакът „субективност“, тъй като от контекста става ясно, че е налице субективно твърдение, умозаклучение, извод. В (14) индикативният плусквамперфект *беше прала* е заменил конклузивната форма *е била прала*, тъй като наречието *явно* изразява наличието на умозаклучение.

(14) *Тя беше мокра и миришеше на сапун. Явно беше прала.* (Български национален корпус)

Дубитативът (недоверчивите глаголни форми) често бива заменян от ренаратива, стига контекстът и/или ситуацията да са изразили признака „резервираност към чуждо субстратно изказване“.

В (15) вместо дубитативната форма *цял бил да умре* е използвана преизказната *цял да умре*, като контекстът (*ами*) и удивителният знак предават резервираността и емоционалната реакция на говорещия.

(15) – [...] *Той по-скоро ще умре, отколкото да изложи на опасност някого от вашите, от нашите.*

– *Ами, цял да умре, та той насмалко да погуби Евън Кендрик!* (Български национален корпус)

Индикативните форми също могат да заменят дубитативните, стига контекстът и/или ситуацията да са изразили резервираност към чуждо изказване. В (16) индикативната форма *ще разрушат* е заменила дубитативната *щели били да разрушат*, тъй като *ами* вече предава недоверчивото отношение към предходното чуждо изказване.

(16) – *Кулата стои ли? – попита Ивайло след кратко мълчание, като че някаква нова мисъл бе влязла в 105 главата му и той искаше да си изясни нещо, преди да продължи разговора.*

– *Да не са я разрушили татарите?*

– *Ами, ще я разрушат! Покривът изгорял, портата бутната, а камъните си стоят. Само са почернели.* (Български национален корпус)

Както се вижда, индикативните форми могат да заменят конклузивните, ренаративните и дубитативните форми. Това може да се коментира като контекстово ограничаване, блокираща стратегия или синтагматична неутрализация на признаци: поотделно „субективност“ и „преизказност“ или „субективност, преизказност“ заедно.

В рамките на категорията наклонение, която според застъпваните тук виждания, е четиричленна (изявително, повелително наклонение, евентуалис и потенциалис), също могат да се наблюдават контекстуални блокирания на формалното изразяване на грамемите. Например повелителното наклонение може да бъде заменено от индикативното сегашно време или индикативното бъдеще време при изразяване на заповед, настояване, забрана.

В (17) индикативните форми *затваряш, прерязваш, взимаш* са използвани вместо повелителните. От цялостния контекст проличава, че става въпрос за заповед, изразена от говорещия.

(17) *Затваряш веднага вратата и докато той е гърбом, бързо прерязваш гърлото му и слагаеш тялото на леглото. Сетне взимаш среброто, като вероятно го скриваш в нещо, което си носел, гърне, кош или торба.* (Български национален корпус)

Не са изключение примерите, в които индикативното бъдеще време в изявително наклонение се употребява на мястото на императива. В (18) *ще тръгнеш* е на мястото на *тръгни*, а *ще кажеш* – на *кажи*.

(18) *Ще тръгнеш веднага за Сливница, ще кажеш на офицерите, че князът е свален и че полковият им командир е арестуван. Заповядвам им веднага да потеглят за София. После проводи войника си да повика офицерите.* (Български национален корпус)

Пример (19) онагледява контексти, в които изявителни форми (в случая *разбере*) се употребяват вместо кондиционални (*би разбрал*). Това е обаче случай, който е високочестотен в съвременния български език. Твърде рядко в подчиненото изречение на сложни съставни с подчинени обстоятелствени за условие се явява аналитичното условно наклонение (евентуалис).

(19) *Ако разбере би се отрекъл от нея, а Шиори ще бъде завинаги прогонена.* (<https://readingtrolls.com/revyu-na-shest-aleni-jerava-ot-elizabet-lim/>), 17.10.2023 г.

Категорията потенциалис (просто/синтетично условно наклонение) (вж. Чакърова / Chakarova 1995) също би могла да бъде заменена от изявителното наклонение или от формалните средства на категорията евентуалис (аналитично условно наклонение) (Пантелеева / Panteleeva 1998). В (20) е употребен потенциалис – *земвам*, както и в (21) – *вземвам*. Те могат да бъдат заменени от изявителното наклонение – *вземам* и в двата случая. Именно това се наблюдава в изречение (22). При замяната с евентуалис – *бих взел*, се получава акцент върху евентуалната възможност за реализация на действието.

(20) *Шибил пак се намръщи. Рада срещна умолителните очи на жените и бързо рече да се поправи:*

– *Може, може... **земвам те**. Трябва само да питаш Велико кехая.* (Й. Йовков)

(21) *Я да млъкваш, че **вземвам** и тях!!!* (<https://mayaiv.com/kak-ne-umrjah-za-vtori-pat/>), 06.11.2023 г.

(22) ***Вземам те веднага**, ако подпишеш договор за 5 (пет) години.* (<https://dnes.dir.bg/comments/rabota-izmamа-objavi-16973102>), 06.11.2023 г.

Категорията презумптивност (Иванова, Алексова / Ivanova, Aleksova 2020; Алексова / Aleksova 2022; Търпоманова, Алексова / Tarpomanova, Aleksova 2022) на глагола в съвременния български език също може да бъде ограничавана от контекста. Наблюдават се случаи, в които вм. презумптив се употребява индикатив, стига контекстът и/или ситуацията да са изразили вероятно съждение. Подобен случай има в (23), като след наречието *вероятно* се явява сег. вр. на индикатива (*e*). При липсата на подобна блокираща стратегия би могла да се употреби презумптивна форма, напр. *Това **ще да е частен случай***. А и след *вероятно* също може да се употреби в случая презумптив, тогава ще се реализира партньорска стратегия.

(23) *В същото време никога не съм споменавал, и може би не е важно, повече от 40 души от моя род си отидоха тогава. Вероятно това е частен случай, но когато е в този размер, не е частен случай!* (Български парламентарен корпус)

В немалко случаи презумптивът, изразяващ вероятно съждение, бива заменян от конклузива, с който се предава собствено субективно умозаключение, извод, обобщение. Напр. в (24) след *вероятно* би могъл да се яви несвидетелски презумптив в имперфект – *вероятно това **ще да е бил един от онези случаи***. Замяната с презумптив в имперфект, несвидетелска форма, доказва, че *e бил* не е перфект на индикатива, а умозаключителен имперфект.

(24) *Вероятно това **e бил един от онези случаи**, при които един съвет се оказва добър или лош в зависимост от развоя на събитията, а за себе си вече със сигурност знам, че в случаи, които поне малко приличат на нашия, никога не бих си позволила да давам съвети.* (Български национален корпус)

(25) *Щом майка ти е знаела, че си водил дневници, това вероятно **e било** известно и на много други хора.* (Български национален корпус)

В (25) може вместо умозаключителния имперфект *e било* да се употреби несвидетелски имперфект на презумптива – *това вероятно **ще да e било** известно и на много други хора*. Умозаключителната форма за имперфект *e знаела* също говори, че контекстът е конклузивен.

Необходимо е да се подчертае, че презумптивните форми много успешно могат да се заменят с презумптивни употреби на *трябва да*, напр. *това вероятно **трябва да e било** известно*, като в случая се явява конклузивната форма *e било*, която често се коментира погрешно като индикативен перфект.

Възможна е и обратната замяна – на мястото на презумптива да се яви конклузив, напр. вместо *ще да e бил* в (26) да се използва *e бил*, т. е. конклузивен имперфект вместо презумптивен несвидетелски имперфект. Причината за взаимозамяната на презумптивни и конклузивни форми е семантичната близост между вероятностното съждение при презумптива, при което говорещият предпочита една от двете възможности за състоянието на нещата, и субективното умозаключение, извод, обобщение при конклузива.

(26) *Ами оптимисти. При повече смърти, отколкото раждания градът **ще да e бил** все пак привлекателен, защото 8407 души са се заселили в него, а са го напуснали 5946.* (Български национален референтен корпус)

Не бяха установени случаи, в които положителните форми да заменят отрицателните глаголни форми в рамките на категорията статус. Извън употребата на отрицателните глаголни форми, струва ни се важно да посочим наличието на изрази от типа на (27), в които двойното потвърждение изразява отрицание.

(27) – *Ти ли си, Тиа? Виж какво, адски съжалявам.*

– *Да, бе, да.*

– *Сериозно ти казвам.* (Български национален корпус)

В тази част разгледахме функционирането на глаголните категории в съвременния български език под влияние на контекста. Установени бяха контексти и ситуации, в които се явява семантично ненатовареният или по-малко натовареният член на дадена категория благодарение на това, че контекстът и/или ситуацията са изразили това значение, което носи и граматическият показател.

Заклучение

В настоящата работа коментирахме случаите на взаимодействие между контекста и/или ситуацията при реализацията на именните и глаголните категории в съвременния български език. В случаите, в които се явява абсолютно семантично немаркираният член на дадена категория или по-малко натовареният член, поради това, че контекстът и/или ситуацията са изразили същото значение, се разглеждат или като контекстово ограничаване, или като проява на блокираща стратегия, или като синтагматична (контекстова) неутрализация в рамките на теорията на граматическите опозиции.

Установено бе, че категориите род, лице и статус (положителен или отрицателен) не се подлагат на контекстово ограничаване. Причината според нас при категорията род на имената и композираните глаголни форми с причастие е семантичната основа, която се базира на половото разграничаване. Категорията лице не се подлага на контекстово ограничаване поради факта, че с нея се маркират участниците и неучастниците в акта на комуникацията и замяната на един член с друг би нарушило ориентирането в участниците и неучастниците в общуването. При категорията статус причината също е семантична – невъзможност да се замени неналичието с наличието на действието, въпреки че контекстът е изразил неналичие. Както става ясно, във всички случаи става въпрос за семантични основания за невъзможността за контекстово ограничаване.

Другото важно заключение е, че при именните категории по-рядко се наблюдава контекстово ограничаване, макар че това е възможно при категориите число и неопределеност / определеност.

Множество са случаите на контекстово ограничаване на глаголните категории – и при категорията време, и при вида, залога, наклонението, евиденциалността и презумптивността.

По-нататъшните изследвания ще бъдат насочени към извличане на типични случаи на контекстово ограничаване на реализацията на именните и глаголните категории.

Източници

Български национален корпус (<http://dcl.bas.bg/bulnc/>),

Български национален референтен корпус BulTreeBank (<http://www.webclark.org/>) Парламентарен корпус ParlaMint-BG 3.0 (ПК) (https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=parlamint40_bg)

Цитирана литература / References

Алексова 2018: Алексова, Кр. Облигаторност и контекстова зависимост на морфологичните категории (върху материал от съвременния български език). – В: *Научни трудове, т. 55, кн. 1, сб. А, 2017. Филология. Паисиеви четения, Балгаристика*. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, с. 38–51. (Aleksova 2018: Aleksova, Kr. Obligatornost i kontekstova zavisimost na morfologichnite kategorii (varhu material ot savremennia balgarski ezik). – V: *Nauchni trudove, t. 55, kn. 1, sb. A, 2017. Filologia. Paisievi chetenia, Balgaristika*. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, s. 38–51.)

Алексова 2022: Алексова, Кр. Презумптивът в българската художествена проза и в историографски съчинения. – В: *Сборник с доклади от Национална научна конференция с международно участие на тема „Образование, наука, общество“*, 3 – 4 ноември 2022 г., град Смолян. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, с. 213 – 222. (Aleksova 2022: Aleksova, Kr. Prezumptivat v balgarskata hudozhestvena proza i v istoriografski sachinenia. – V: *Sbornik s dokladi ot Natsionalna nauchna konferentsia s mezhdunarodno uchastie na tema „Obrazovanie, nauka, obshtestvo“*, 3 – 4 noemvri 2022 g., grad Smolyan. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, s. 213 – 222.)

- Алексова 2023: Алексова, Кр. *Дубитативът в съвременния български език*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. Aleksova 2023: (Aleksova, Kr. *Dubitativat v savremennia balgarski ezik*. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Байби и др. 1994: Bybee, J. R. Perkins, W. Pagliuca. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago, London, The University of Chicago Press, 1994.
- Горбова 2007: Горбова, Е. Аспектуалните грамемати и адвербиалният контекст (на материал на испански език) – *Вопросы языкознания*, № 4, с. 63–88. (Gorbova, E. *Aspektualnyie grammemy i adverbialnyi kontekst (na materiale ispanskogo yazyka)*. – *Voprosy yazykoznanija*, № 4, s. 63–88.)
- Даниел, Плунгян 1996: Даниел, М., Вл. Плунгян. Обязателност и контекстуална изключимост. (К описанию граматической периферии). – В: *Серия литература и езика*. Том 55, № 1, 1996, с. 61–66. (Daniel, Plungyan 1996: Daniel, M., Vl. Plungyan. *Obyazatelnost i kontekstnaya vyitesnimost*. (K opisaniyu grammaticheskoy periferii). – V: *Seria literatury i yazyka*. Tom 55, № 1, 1996, s. 61–66.)
- Иванова, Алексова 2020: Иванова, Ел., Кр. Алексова. Презумптивни форми в руско-болгарски паралелен корпус. – В: *Русистика в современен мир*. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 86 – 89. (Ivanova, Aleksova 2020: Ivanova, El., Kr. Aleksova. *Prezumptivnye formy v russko-bolgarskom parallelnom korpuse*. – V: *Rusistika v sovremenom mire*. Veliko Tarnovo, Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 86 – 89.)
- Касевич 2006: Касевич, В. *Труди по языкознанию*. Санкт-Петербург, Санкт-Петербургски държавен университет. (Kasevich, V. *Trudy po yazykoznaniiyu*. Sankt-Peterburg, Sankt-Peterburgskiy gosudarstvenny universitet.)
- Князев 2007: Князев, Ю. *Грамматическа семантика: Руски език в типологическа перспектива*. Москва: Язици славянских культур. (Knyazev 2007: Knyazev, Yu. *Grammaticheskaya semantika: Russkiy yazyk v tipologicheskoy perspektive*. Moskva: Yazyki slavyanskih kul'tur.)
- Леман 1982/1995: Lehmann, Ch. *Thoughts on grammaticalization*. München: Lincom Europa. Rev. exp. version, first published edition.
- Маслов 1978: Маслов Ю. К основаним сопоставителной аспектиологии. – В: *Вопросы сопоставительной аспектиологии*. Вып. 1, Ленинград, Издателство ЛГУ, с. 4 – 44. (Maslov 1978: Maslov Yu. *K osnovaniyam sopostavitel'noy aspektologii*. V: *Voprosy sopostavitel'noy aspektologii*. Vyp. 1, Leningrad, Izdatelystvo LGU, s. 4 – 44.)
- Пантелеева 1998: Пантелеева, Хр. *Кондиционалът в съвременния български книжовен език*. София, Академично издателство „М. Дринов“. (Panteleeva 1998: Panteleeva, Hr. *Konditsionalat v savremennia balgarski knzhoven ezik*. Sofia, Akademichno izdatelstvo „M. Drinov“.)
- Плунгян 2003: Плунгян, Вл. *Обща морфология: въведение в проблематика*. Москва, Московски държавен университет им. М. В. Ломоносова. (Plungian 2003: Plungian, Vl. *Obschaya morfologiya: vvedenie v problematiku*. Moskva: Moskovskiy gosudarstvenny universitet im. M. V. Lomonosova.)
- Плунгян 2011: Плунгян, Вл. *Въведение в граматическа семантика: граматически значение и граматически системи на езиковия мир*. Москва, Росийски държавен гуманитарен университет. (Plungian 2011: Plungian, Vl. *Vvedenie v grammaticheskuyu semantiku: grammaticheskie znachenie i grammaticheskie sistemy yazykov mira*. Moskva, Rossiyskiy gosudarstvenny gumanitarny universitet.)
- Търпоманова, Алексова 2022: Търпоманова, Ек., Кр. Алексова. Презумптив. – In: Търпоманова, Ек., Р. Асенова, В. Вунчев. *Глаголати. Balkan Verb Typology*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 372 – 395. (Tarpomanova, Ek., Kr. Aleksova. *Presumptive*. – In: Tarpomanova, Ek., R. Asenova, V. Vunchev. *Glagolati. Balkan Verb Typology*. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, s. 372 – 395.)
- Чакърова 1995: Чакърова, Кр. Към въпроса за синтетичното условно наклонение в български език. – В: *Научни трудове на Пловдивски университет „Павел Хилендарски“*. Т. 33, кн. 1, 1995 – Филологии. Пловдив, Университетско издателство „П. Хилендарски“, с. 79 – 86. (Chakarova 1995: Chakarova, Kr. *Kam vaprosa za sintetichното uslovno naklonenie v balgarskia ezik*. – V: *Nauchni trudove na Plovdivskia universitet „Paisiy Hilendarski“*. T. 33, kn. 1, 1995 – Filologii. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo „P. Hilendarski“, s. 79 – 86.)
- Якобсон 1985: Якобсон, Р. Взгляды Боаса на граматическое значение. – В: *Избранные работы*. Москва: Прогрес, с. 231–238. (Yakobson 1985: Yakobson, R. *Vzglyady Boasa na grammaticheskoe znachenie*. – V: *Izbranye raboty*. Moskva: Progres, 1985, s. 231 – 238.)

CONTEXT DEPENDENCE OF GRAMMATICAL CATEGORIES IN THE MODERN BULGARIAN LANGUAGE

Krasimira Aleksova

Sofia University St. Kliment Ohridski

Abstract. The present work examines the influence of the context and/or the situation on the realization of noun and verb categories in modern Bulgarian. These cases are considered as contextual restriction, implementation of a blocking strategy, or as syntagmatic neutralization of a feature or features on which a given grammatical category is based. Cases of context restriction are presented for the noun categories number and indefiniteness/definiteness and for the verb categories number, aspect, tense, mood, evidentiality, and presumptiveness. The research proves that it is not possible to restrict the categories of person, gender and status (positive - negative verb forms).

Keywords: *noun grammatical categories, verb grammatical categories, context, situation, contextual restriction, blocking strategy, syntagmatic neutralization*

Проф. д.ф.н. Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра по български език
Бул. „Цар Освободител“ 15
София 1504
България

Prof. Krasimira Aleksova D.Sc.
Sofia University St. Kliment Ohridski
Department of Bulgarian
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

<https://doi.org/10.7546/ConfIBL2024.02>